

SEVR ANTLAŞMASI HAZIRLIK GÖRÜŞMELERİNDE 1915 OLAYLARI KONUSU VE BUGÜNKÜ ULUSLARARASI YARGI KARARLARINA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Deniz AKÇAY

Doctorat d'Etat en Droit Public

Ortak Hükümet Ajansı

E. Uzman Hukukçu

Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği

Öz: 1920'de, Osmanlı Devleti temsilcisinin davet edilmediği ve Müttefik Devletlerin en üst düzeyde temsil edilmiş oldukları Sevr Antlaşması'nın hazırlık görüşmeleri, 1915 olaylarının soykırım oluşturduğu yolundaki iddiaları doğrulayacak verilerden yoksundur. Öte yandan, günümüzde, BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde sıralanan soykırımın maddi (actus reus) ve manevi (mens rea) unsurlarını incelemiş ve yorumlamış olan Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) kararları ve özellikle Bosna Hersek'in Sırbistan Montenegro aleyhindeki başvurusuna ilişkin kararında, BM Sözleşmesi'nin yorumlanması ve uygulanması çerçevesinde, "devletin sorumluluğu," manevi unsurun "özel kast" (dolus specialis) olarak soykırım tanımlanmasındaki belirleyici konumu ile ilgili uygulamış olduğu ilkeler, kıstaslar ve koşullar ışığında da 1915 olaylarını hukuken soykırım olarak tanımlamak mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sevr; Soykırım, Uluslararası Adalet Divanı, Dolus Specialis, Etkin Denetim.

THE HANDLING OF THE 1915 EVENTS AT PREPARATORY MEETINGS OF THE TREATY OF SEVRES AND ITS ASSESSMENT IN THE LIGHT OF THE CONTEMPORARY COURT RULINGS

Abstract: The preparatory meetings of the Treaty of Sèvres that took place in 1920, in which the representatives of the Ottoman government were

not invited, whereas the Allied Powers were represented at the highest level are devoid of the parameters that would verify the claims that the 1915 events constituted a genocide. On the other hand, currently, it does not seem legally possible to characterize the 1915 events as a genocide in the light of the International Court of Justice (ICJ) judgments that have examined and interpreted the actus reus and mens rea components of the crime of genocide listed in the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, especially in the decision regarding Bosnia Herzegovina's application against Serbia Montenegro, in the framework of the interpretation and application of the UN Convention and the principles, criteria and conditions applied regarding the indicative state of the "intent" element in characterizing a genocide as a dolus specialis.

Keywords: *Sevres, Genocide, International Court of Justice, Dolus Specialis, Effective Control.*

Giriş

Geçmişteki olayların tanımlanması ve devletler hukukuna uygunluğunun değerlendirilmesinde, önceden kestirilebilecek ve doktrin ile uluslararası kamuoyunun genel olarak katılabileceği bir yaklaşım belirlenmiş olduğu söylenemez. Bu noktada, *intertemporal law* hatta bazı kaynaklara göre “sözde *intertemporal law*” diye tanımlanan sorunsal çerçevesinde, genellikle, Uluslararası Hakem Mahkemesi’nin Hakemi Max Huber’in ABD ile Hollanda arasındaki Palmas Adası’nın egemenliğinin aidiyeti konusundaki 4 Nisan 1928 tarihli kararında atıfta bulunmaktadır. Bu karara göre:

As regards the question which of different legal systems prevailing at successive periods is to be applied in a particular case (the so-called intertemporal law), a distinction must be made between the creation of rights and the existence of rights. The same principle which subjects the act creative of a right to the law in force at the time the right arises, demands that the existence of the right, in other words its continued manifestation, shall follow the conditions required by the evolution of law.¹

Belirli bir dava için birbirini izleyen dönemlerde geçerli olan farklı hukuksal sistemlerden hangisinin uygulanacağı sorusuna gelince (zamanlararası hukuku olarak tanımlanan), hakların doğuşu ile bunların gerçekliği arasında bir ayırım yapılması gerekmektedir. Hakkı doğuran eylemi, hakkın doğduğu anda yürürlükte olan hukuka tabi tutan ilke, aynı zamanda, hakkın sürekli biçimde kullanılmasının da hukuksal gelişmenin gerektirdiği koşulları izlemesini gerektirmektedir.

Görüldüğü üzere, söz konusu hakem kararı, belirli bir hak iddiası, sadece uyuşmazlığın yargıya intikal ettiği anda yürürlükte olan hukuk kuralına göre değil, iddia edilen hakkın etkinliğinin devam edip etmediğine göre de değerlendirilecektir.

Palmas Adası uyuşmazlığında da hakem Max Huber, belirlemiş olduğu bu hukuksal yaklaşımdan hareketle, ABD’nin Palmas Adası üzerindeki egemenliğinin uzun süre etkin biçimde kullanılmamış olduğunu dikkate alarak, adanın aktif egemenlik tasarruflarında bulunmuş olan Hollanda’ya ait olduğu sonucuna varmıştır. Palmas hakem kararı, hukuk

¹ Island of Palmas Case (Netherlands, USA), 4 April 1928, Reports of International Arbitral Awards vol. II, p. 845.

kurallarının uygulanmasında soyut/biçimsel parametreler yerine, ileri sürülen hak iddialarının dayandığı maddi olayların gerçekliği, boyutu, cereyan ettiği dönemdeki algılanma şekli ve “yoğunluğunun” da dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu noktadan hareketle, bazı çevrelerce “Ermeni soykırımı” olarak nitelendirilen 1915 olaylarını izleyen yıllarda ne şekilde algılandığı ve hangi hukuksal çerçevede değerlendirilmiş olduğunun araştırılmasında yarar vardır. Bu çerçevede, zaman itibarıyla olaylara tarihsel bakımdan hem en yakın olan, hem de en üst siyasal düzeyde görüşülen ve özellikle Osmanlı Devleti’nin temsilcisinin davet dahi edilmediği Sevr Antlaşması’nın hazırlık çalışmalarının incelenmesi konunun anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.²

Birinci Dünya Savaşı’nın Müttefik Devletleri’nin Sevr Antlaşması hazırlık görüşmelerinde 1915 olaylarının ne ölçüde dikkate alındığı ve bu kapsamda belirli saptama/sonuçları olup olmadığı, soykırım iddialarının bazı çevrelerce yeniden gündeme getirildiği dikkate alınırsa zamanımızda da değerlendirilmesinde yarar bulunmaktadır.

Her önemli tarihsel aşamada bu tür bir algı değerlendirmesinin tekrarlanmasında büyük yarar görülmekle birlikte, bu çalışmada, Sevr Antlaşması’nın 12 Şubat 1920’den 12 Temmuz 1920 tarihine kadar süren altı hazırlık konferansında gerçekleştirilen görüşmeler üzerinde durulmuştur. Bu yaklaşım, ilk bakışta, kısmi veya keyfi olarak nitelendirilebilirse de, Sevr görüşmelerinin, soykırım iddialarının dayandırılmaya çalışıldığı 1915 olaylarına nispeten yakın tarihlerde, Müttefik Devletlerin en üst siyasi seviyede temsil edilmiş oldukları ve ayrıca, Osmanlı Devleti temsilcisinin davet dahi edilmediği bir seri toplantıda cereyan etmiş olması açısından da önem taşımaktadır.³

Ayrıca, 1915 olaylarının ne ölçüde ve hangi yaklaşımla Sevr Konferansı hazırlık görüşmelerindeki “konumunun” araştırılması, sadece, pasif tarihsel bir algısal saptamada bulunma ihtiyacına yönelik değildir.

2 Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981).

Konferans hazırlıkları çerçevesinde düzenlenen hazırlayıcı konferanslar şunlardır: 1. Londra Konferansı (12 Şubat-10 Mart 1920), 2. Londra Konferansı’nın son toplantıları (11 Mart-10 Nisan 1920), 3. San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920), 4. II. Hythe Konferansı (20 Haziran 1920), 5. Boulogne Konferansı (21 Haziran 1920), 6. Spa Konferansı (11 Temmuz 1920).

3 Örneğin İngiltere’yi Başbakan Lloyd George ve daha sonra Lozan Konferansında belirleyici rolü olan Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransa’yı Konsey Başkanı ve Dışişleri Bakanı Millerand, İtalya’yı Başbakan Nitti temsil etmiştir

“Olayların” tutanaklara yansıyan kapsam ve boyutlarının, günümüzde de, en üst düzey uluslararası yargının “soykırım” kavramına uygulamış olduğu hukuksal ve yargısal kıstasları da kapsayabilecek daha geniş bir değerlendirme için önemli ipuçları taşıyabileceği kabul edilmelidir.

Bu çerçevede, Sevr hazırlık görüşmelerinde, “kırım,” “kıyım” gibi sözcüklerle ifade edilen 1915 olaylarının gerçek konumunun belirlenmesi, bu olaylarla bağlantılı olarak belirli bir sorumluluğun öngörülüp öngörülmediği ve sonuçta yürürlüğe girmemiş Sevr Antlaşması’nda ne ölçüde ve hangi içerikle yansıtılmış olduğunun araştırılmasının önemi günümüzde de devam etmektedir.

Öte yandan, özellikle uluslararası yargının BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’ni ne şekilde uygulamış olduğunun ve aynı yargının soykırım kurallarıyla bağlantılı başka uluslararası hukuk kategorilerinin soykırımı göre hiyerarşisini ne şekilde belirlemiş olduğunun incelenmesinde de yarar görülmektedir.

Sevr Antlaşması Görüşmelerinde 1915 Olaylarının Konumu

1. Sevr Antlaşması görüşmelerinde 1915 olayları ayrı bir başlık altında incelenmemiştir.

Görüşmelere ilişkin tutanakların incelenmesinden, Müttefik Devletlerin 1915 olaylarını ayrı bir başlık altında incelemeye gerek görmedikleri anlaşılmaktadır. Bu olaylara yapılan genel nitelikli kısa göndermeler çok az olduğu gibi “olayların” anlatılması, belirli sayıların ortaya konulması, sorumlulukların tahlil edilmesi gibi bir çabanın sarf edilmesine de gerek görülmediği söylenebilir.

Hazırlık konferanslarında 1915 olaylarına yapılan dolaylı atıflar, bu olayların aydınlatılması amacı veya beklentisiyle değil, konferansların gündemindeki iki konuyla bağlantılıdır. Bunlardan biri, Maraş bölgesindeki olaylarla ilişkin iddialar, diğeri ise Müttefik Devletlerin üzerinde farklı görüşler sergiledikleri ve stratejik hedef olarak belirledikleri Erzurum’un Ermenistan’a verilmesi gerekip gerekmediği tartışması üzerinde odaklanmaktadır. Bu iki konu kapsamında 1915 olaylarına yapılan atıflar ise genel, yüzeysel ve spekülatif düzeyde kalmaktadır. Olayların herhangi bir sistematizasyonu ve değerlendirilmesi yapılmadığı gibi, tartışmalar sırasında nadiren ortaya atılan sayılar da istatistiki değerlere dayandırılmamaktadır.

Örneğin, Lloyd George, “...Türkiye topraklarının Müttefik kuvvetlerce işgalinin giderlerinin, hiç değilse işgal masraflarının bir bölümünün Türkiye tarafından üstlenilmesi” gerektiğini düşündüğünü belirttiği konuşmasında, “geçmişte Ermeniler kıyıma uğrarken” koşulların farklı olduğunu ileri sürmekte, artık “İstanbul’un yazgısı[nın] kesin olarak Müttefiklerin elinde” olduğunu vurgulamakta ve bu yeni durumu Boğazların İngiliz kontrolü altına geçmesiyle izah etmektedir.⁴

Fransız Temsilci Berthelot, Doğu Anadolu’yu “yeniden Ermenileştirmek için” ABD ve başka ülkelerde yerleşmiş olan Ermenilerden sayısı “300.000 ya da 500.000”i bulabilecek üçte biri ya da üçte ikisinin “Türkiye Ermenistan”ına yeni nüfus oluşturmak üzere gelmesi olasılığına değinmekte, ‘denenmeye değer’ bu yerleşimin ötesinde, Ermenilerin uğradıkları ‘kıyım’lara karşı ‘ödenec’ vermek için elden gelenin yapılması gerektiğine de işaret etmektedir.⁵

Aynı temsilci, bir başka çerçevede de Mustafa Kemal’in İstanbuldaki “Ulusçu liderlerle doğrudan doğruya ilişkiler içinde olduğunu kuvvetle” sandığını, ancak Büyük Devletlerin “Ulusçulara karşı savaşa girmeye hiçbir zaman” karar veremedikleri için İstanbul’un “Türklerin elinde” bırakılmış olduğunu iddia etmektedir.⁶

İtalyan Temsilci Imperiali Markisi ise, “birkaç yıl önce üç gün süre ile Ermeniler toplu olarak öldürülürken, İstanbul’daki Büyük Devletler Büyükelçilerinin durumu tartışmakla vakit geçirmiş olduklarını” iddia etmekte, ancak “Üçüncü gün, bir karara varılıp karar Babıâliye bildirildiğinde kırım birden bire kesilmişti”⁷ şeklindeki çıkışıyla Osmanlı Hükümeti’nin olayları durdurabilecek konumda olduğunu ima etmeye çalışmaktadır. Ancak, İtalya Temsilcisi’nin bu ifadelerinin, olayların Hükümet tarafından örgütlendiği ve yönlendirildiği anlamını da taşımadığı açıktır.

Temsilciler arasındaki maksimalist bir yarışın yansıtan bu tartışmanın esas konusu, 1915 olaylarına, yani geçmişe, yönelik olmayıp, Müttefik Devletlerin, özellikle Sykes- Picot anlaşmalarıyla Türkiye’nin doğusu ve güneydoğusu için öngörmüş oldukları ülkesel hedeflerin elde edilip, yeni bir siyasal dağılım ve daha geniş anlamda siyasal etki alanları

4 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 16-17.

5 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 26-27.

6 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 140.

7 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 140.

belirlemeye odaklanmaktadır. Bu bağlantıda 1915 olayları toplantılarda arada bir ek “haklılık” argümanı olarak kullanılmış olmakla birlikte, bu konuda hiçbir zaman olayların cereyan şeklini ve boyutlarını belirleme ve derinleştirme ya da araştırılması konuları gündeme gelmemiştir.

Öte yandan, konferans toplantılarına katılmış olan Ermeni temsilcileri Avetis Aharonyan ve Boğos Nubar Paşa'nın da 1915 olayları hakkında ayrıntılı bir anlatımda bulunmamaları, bu konuda belirli ve daha önemlisi günümüzde ileri sürülen sayıları andıracak herhangi bir mağdur sayısı iddiasında bulunmamaları da en azından ilginç olgulardır.

2. Maraş (Kilikya) bölgesi ile bağlantılı iddialar

1915 olayları bakımından “suskun” olarak tanımlanabilmesine karşılık, Sevr hazırlık görüşmelerinin cereyan ettiği tarihlerde meydana gelen Maraş olayları üzerinde oldukça ayrıntılı biçimde durulmuş olduğu görülmektedir. Görüşmeler sırasında, 20 Şubat 1920’de Lord Curzon, Fransız kuvvetlerinin Maraş’tan (Kilikya) ayrılmalarından sonra meydana gelen olaylar sonucunda 3000 Ermeni’nin öldürüldüğüne ilişkin Times gazetesinde yayınlanan bir haber⁸ üzerine, Fransızlardan ivedi olarak açıklamada bulunmalarını istemekte, makamlarının “Ermenileri korumak ve kıyımlardan sorumlu olanları cezalandırmak için ne gibi önlemler alındığını” öğrenmek isteyeceklerine dikkat çekmektedir.⁹

İngiliz delegenin Maraş olayları konusunda, dolaylı olarak Fransız makamlarının olası sorumluluklarını da gündeme getiren bu çıkışı üzerine, Fransız delege Cambon, olaylar hakkında bilgisi olmadığını, “iki gün” önce görüşmüş olduğu Boğos Nubar Paşa'nın ise, “şimdi bildirilen olaylara hiç değinmemiş” olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰

Buna karşılık, aynı toplantıda diğer Fransız temsilci Berthelot ise, bir yandan, bölgenin “çok dağlık ve engebeli” ve Fransız kıtalarının “genç ve eğitimsiz” olduğunu ileri sürerek savunmada bulunmakta, öte yandan, bölgede “olan bitenlerden Mustafa Kemal’in sorumluluğu”nun “son derece büyük” olduğunu iddia etmekte ve ortaya atılan sayıların da abartılı olduğuna dikkat çekmek gereğini duymaktadır.¹¹

8 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 135.

9 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 136.

10 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 136.

11 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 137.

Lord Curzon ise hazırlanmakta olan antlaşma tasarısına göre de, Fransızların Maraş bölgesi ile bağlantılı olarak Ermenilere karşı “özel yükümlülükler” taşıdıklarına dikkat çekerek, Fransızları, bu bölgede cereyan ettiğini iddia ettiği “kıyım”ı durduracak hiçbir önlem önermemekle suçlamakta, bu durumda kendisinin Maraş Ermenileri’ne “bir askerî kuvvetin koruması biçiminde doğrudan doğruya bir güvence” verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹²

Fransız Temsilci Berthelot ise, Lord Curzon’un bir hayli suçlayıcı çıkışına cevaben, Fransa’nın “Kilikya’daki Ermenilerin yazgısının Fransa için ciddi bir kaygı konusu olduğundan Lord Curzon’un emin olabileceğini” vurgulayarak, Fransa’nın “Kilikya’yı sürekli olarak elinde tutmak niyetini taşıdığı biçiminde yorumlanmayacak namuslu ve kesinkes bir formül” arayışı içinde olduğu yolunda savunmada bulunmaktadır.¹³

Öte yandan, 28 Şubat 1920 tarihli Müttefik Devletler toplantısında Lord Curzon’un, Maraş yakınlarında “15-20.000 Ermeni’nin öldürüldüğünü doğrulayan İngiliz Akdeniz Başkomutanlığı’nın telgraf örneğinin kendisine” iletildiğini açıkladıktan sonra, konunun “salt bir Fransız sorunu” olmadığını ileri sürerek, önerilebilecek önlemler konusunda İstanbul’da “birinci sınıf” olmayan “tek” bir savaş gemisi bulunduran Fransızları dolaylı olarak eleştirmek suretiyle bu konuda izlenebilecek stratejinin belirlenmesindeki inisiyatifini İngiltere lehine çekmeye çalıştığı söylenebilir.¹⁴

Maraş olayları, Sevr Antlaşması’nın hazırlık görüşmelerinde, gerek olayların gerçekliği ya da en azından cereyan şekli ve mağdur sayısı bakımından, İngiltere’nin Dışişleri Bakanlığı ile “sahadaki” Fransız kuvvetlerini savunmak durumunda olan Fransa Dışişleri Bakanlığı arasında ciddi bir polemige yol açmıştır. Ancak iki devletin temsilcileri arasındaki bu polemik sonucunda Maraş olayları hakkında da belirli bir durum değerlendirmesi yapılması yolunda herhangi bir karar alınmamıştır.

12 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 85.

13 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 86.

14 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 142. Lord Curzon ayrıca, konuşmasında konuyu Berthelot ile görüştüğünü, ancak Fransız temsilcinin bu konuda bilgisi olmadığı şeklinde yanıt verdiği de dikkat çekmektedir. İbid., s.141.

3. Ermeni temsilcilerinin hazırlık görüşmelerindeki tutumu

Tutanakların incelenmesinden ortaya çıkan diğer bir sonuç da, konferansa katılan iki Ermeni temsilcinin- Ermeni Cumhuriyeti Temsilci Heyeti Başkanı Avetis Aharonyan ve Ermeni Ulusal Temsilci Heyeti Başkanı Boğos Nubar Paşa- hazırlık görüşmelerinde 1915 olaylarıyla ilgili olarak ayrıntılı ve içerikli bir izahatta bulunmadıkları gibi mağdur sayısı hakkında da ikisinin de belirli bir sayı ileri süremedikleri, “korkunç deney,” “çok sayıda Ermeni öldürüldüğü” gibi genel ifadelerle yetindikleri görülmektedir.¹⁵ Hatta daha da ileri gidilerek, Boğos Nubar Paşa’nın aşağıdaki ifadelerinin 1915 olayları ile değil Maraş olayları ile ilgili olabileceğini de düşündürmektedir:

Boğos Nubar Paşa çok sayıda Ermeni’nin öldürüldüğünü, kıyıma uğradığını ya da göçe zorlandığını söyledi. Ama yarın Erzurum yeniden Ermeni olsun, Kilikya’daki tüm Ermeniler, ya da sürgün edilen ya da göç ettirilenler derhal geri dönerler.¹⁶

Görüşmelerde, Ermeni temsilcilerinin esas ve hatta tek amacı Erzurum’un Ermenistan’a bağlanmasını sağlamaktan ibarettir. Bu yoldaki stratejik siyasi hedeflerini vurgulamış olan Ermeni temsilcilerinin, hedefe ulaşma olanaklarına da sahip olduklarını kanıtlamaya özel önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Boğos Nubar Paşa, “şu anda 15.000 kişilik bir orduları” olduğunu, Müttefiklerin “kendilerine mühimmat ve gereç sağlamağa hazır oldukları takdirde hiç zorluk çekmeden daha 40.000 kişiyi silah altına” alabileceklerini açıklayabilmektedir.¹⁷ Daha da ileri giderek, kimsenin Ermeni askerlerinin değerlerini söz konusu edemeyeceğini, askerlerinin Fransız Yabancılar Lejyonu’na, Fransa’da ve Filistin’de savaşmış bir tabur vermiş olduklarını, Fransız Dışişleri Bakanı ile Mareşal Lord Allenby’den “en yüksek övgüleri” kazanmış olduklarını, ayrıca güçlü ve deneyimli olduklarını kanıtlamak için “Rus ordusu ile birlikte de savaşmış” olduklarını da vurgulamaktadır.¹⁸

Hatta Lloyd George’un Türklerin Erzurum’u “teslim etmeyi reddettikleri varsayımında” Ermenilerin Müttefiklerin yardımını beklemek zorunda olup olmayacakları yolundaki sorusunu da, Boğos Nubar Paşa, açıkça

15 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 520-521.

16 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 521.

17 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 520.

18 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 520.

“Müttefiklerden askeri destek görmeyi çok ister idiyse de, bu yardımın zorunlu olduğu kanısında” olmadığını da açıkça belirtebilmektedir.¹⁹ Görüşmelerde, Erzurum’un Ermenistan’a verilmesinden yana olan Fransızlar ile şehrin Türkler’de kalmasını savunan İngilizler arasında oldukça ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Fransız Mareşal Foch’a göre, “güçlü bir kale ve önemli bir berkitilmiş nokta” olarak Ermenilerin elinden kolaylıkla alınamayacağı argümanı ile onlara verilmesini savunmaktadır.²⁰ Ancak aynı konuda, Lloyd George’e göre, nüfusunun çoğunluğu Türk ve Müslüman’lardan oluşan “bu yerin Ermenilere bırakılması Müttefik devletlerin ileri sürdükleri hiç bir ilke ile savunulamaz.”²¹

Öte yandan, Ermenistan’ın gerçek başkentinin Erivan olmayıp, Erzurum olduğu yolundaki iddiasını gündeme getiren Aharonyan, Lloyd George’un sorusu üzerine, Erzurum nüfusunun 240.000 Türk ve etnik kökenini belirtmediği 230.000 Hıristiyan’dan oluştuğunu ileri sürmekte, Türkler lehindeki “ufak” çoğunluğu ise şehirdeki 40.000 kişilik Türk askeri garnizonla izah etmeye çalışmaktadır.²² İtalya temsilcisi Nitti’ye göre ise, şehrin Ermeni nüfusu 135.000’dir.²³ Lloyd George da Türk istatistiklerine dayanarak Erzurum İli nüfusunun 800.000’in çok üstünde olduğuna dikkat çekmektedir.²⁴

Ancak, bu çerçevede, üzerinde önemle durulması gereken husus, görüşmelere aktif ve iddialı biçimde katılmış olan Ermeni temsilcilerin başka konularda, doğruluğu kesin olmamakla birlikte, çeşitli sayılar ileri sürmüş oldukları halde, 1915 olayları ile ilgili olarak günümüzde ileri sürülen sayılara uzaktan, yakından yaklaşacak bir sayıdan söz etmedikleridir. Ayrıca zikrettikleri sayıların 1915 olaylarıyla mı, yoksa

19 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 520.

Aynı çerçevede Ermeni temsilci, Mustafa Kemal’in önemli sayıda askeri olduğunu kabul etmekle birlikte, bu güçlerin “ne savaşçılık değeri ne de sayı bakımından Ermenistan’ın cepheye sürebileceği askerlere eşiti olabileceğine” inanmadığını ve “Erzurumsuz bir Ermenistan”ı düşünebilmenin olanaksız olduğunu iddia etmektedir (bkz. Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 520-521).

20 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 524.

21 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 511.

Nitekim, Lloyd George konuşmasının devamında “Müttefik Devletler self-determination ilkesini kabul ettiklerine göre, Türklerin imzalamayı reddetmelerinin doğuracağı kötülöklere karşı koymayı kendisi göze” alamayacağını vurgulamaktadır (bkz. Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 512).

22 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 523.

23 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 497.

24 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 523.

1920’de cereyan eden Maraş olaylarıyla bağlantılı olup olmadığı da açık değildir.

Sonuçta, Ermeni temsilcilerin Ermeni toplumunun, yok edilmek için katledilen ve/veya tehciye zorlanan mağdur grup olarak değil, azimli ve deneyimli bir askeri güce sahip olan, belirli jeostratejik hedefleri olan önemli bir siyasi faktör olarak algılanmasını istedikleri söylenebilir.

4. Hazırlık görüşmelerinde “sorumluluk” kavramı

Sevr görüşmelerinde Ermenistan’ın sınırlarının belirlenmesi meselesi kapsamında “sorumluluk,” “sorumlu olmak” gibi sözcükler kullanılmış olmakla birlikte, bunlara belirli bir hukuksal içerik izafe edilmemiş, hatta daha genel sistematik bir yaklaşım uygulanmamıştır. Dahası, bu kavram yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, örneğin Maraş olaylarıyla bağlantılı olarak Müttefikler arasındaki siyasal sorumluluk paylaşımı tartışması çerçevesinde kullanılmıştır.²⁵

Erzurum’un Ermenistan’a verilip verilmemesi konusunda bazı temsilcilerin dolaylı olarak “tarihsel sorumluluk” anlayışından hareketle şehrin Ermenistan’a bağlanması gerektiğini savundukları görülmektedir. Örneğin, Fransız temsilci Berthelot, şehrin Ermenistan’a verilmesinde “sağlam ahlaki” nedenlerinin bulunduğunu ileri sürmektedir.²⁶ Lord Curzon da, Londra’da kurulan özel bir komitenin “Erzurum’un Ermenilere verilmesini öğütlediğini,” bu tercihin “ahlaki olmaktan çok stratejik” nitelikte olduğunu, bu çerçevede Ermenilere “söz verme anlamına gelen bazı güvenceler” verilmiş olduğunu belirtmektedir.²⁷ Lloyd George ise, tam aksine, açıkça “Ermenilerin haklı gösterilemeyecek umutlara kapılmağa hakları olmadığını” vurgulamaktadır. Ancak, Başbakanı’ndan sonra söz alan Lord Curzon “Yüce Kurulun görüşü bu ise bunun Ermeniler için çok acı bir darbe olacağını” iddia etmektedir.²⁸ Müttefikler arasındaki, hatta İngiliz temsilciler arasındaki, bu birbirinden farklı görüşler de 1915 olaylarının hukuksal anlamda ciddi bir sorumluluk temeli oluşturabileceğine inanılmadığını, özellikle Anadolu’nun doğu ve güney doğusunun hangi müttefikin etki/denetim alanına girebileceği kaygısının ağır bastığını ortaya koymaktadır.

25 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 137-142.

26 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 512.

27 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 513.

28 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 513-514.

Öte yandan, özellikle, İngiltere'nin toplantılar sırasındaki açıklamalarından Osmanlı Devleti'nin antlaşma tasarısını imzalamaması olasılığından tedirgin olduğu da anlaşılmaktadır. Lord Curzon, Antlaşmanın imzalanmaması halinde Fransızların zorlayıcı önlemler almayı düşündüklerini ileri sürmektedir.²⁹ Lloyd George ise, daha net bir şekilde, Erzurum'un Ermenilere verilmesi halinde Antlaşma'nın Türkler tarafından imzalanmaması tehlikesine dikkat çekmektedir.³⁰

Bir yandan, 1915 olaylarına ilişkin belirli bir sorumluluk senaryosu oluşturulmasını "sağlayacak" yeterli verilerin bulunmaması, öte yandan, Müttefik Devletlerin doğu ve güneydoğu Anadolu hakkında tasarladıkları yeni siyasi dağılımı geciktirebileceği ya da imkansızlaştıracağı kaygısıyla Sevr Antlaşması'nda öngörülecek "Cezalar" başlığı altında Lloyd George, Avusturya ile yapılacak Barış Antlaşmasının maddelerinden uyarılma yapılmasını önermesine karşılık, Lord Curzon, yine Başbakanı'ndan farklı bir yaklaşımla, o antlaşmada öngörülen yazımın "Ermeni kırımını kapsayamayacağını öğrenmiş olduğunu" iddia etmektedir.³¹

Sonuçta, aşağıda da belirtileceği üzere, Sevr Antlaşması'nın "Cezalar" başlıklı bölümünde de Ermeni kırımını terimi kullanılmamış, "topluya öldürmeler" gibi yer, hedef, sayı ve nitelik bakımından belirsiz bir deyim tercih edilmiştir. Sevr Antlaşması'nın hazırlık görüşmelerinde, günümüzde soykırım tezlerinin dayandırıldığı 1915 olaylarının ayrı ve kapsamlı biçimde incelendiğini, en azından dikkate alınması gereken bir siyasal veri olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyacak ipuçlarına rastlanmamaktadır. Olayların Osmanlı Devleti'nin doğu ve güneydoğu illerinin Müttefik Devletlerce ne şekilde paylaşılabilirliği tartışmasının tamamen geri planında kalan, kesinlikle derinleştirilmeyen, ancak gündemdeki başka konuların kapsamında sığınan ve güçlü olacağı düşünülen yüzeysel, ancak dramatik ve spekülatif bir ek argüman olarak kullanıldığı söylenebilir.

5. *Sevr Antlaşması ve 1915 olayları*

Sevr Antlaşması'nın gerek giriş bölümünde, gerek Ermenistan sınırı ile ilgili maddelerinde 1915 olaylarına herhangi bir atıfta bulunulmamıştır.

29 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 375; benzer bir kaygıyı Llod George de ifade etmektedir. (bkz. Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 451).

30 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 541.

31 Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, 100.

Antlaşma bu açıdan Almanya ve Avusturya ile yapılan Versay ve Saint Germain antlaşmalarında benimsenmiş olan yazım modelini tekrarlamaktadır.

Sevr Antlaşması'nın "Yaptırımlar" (*Penalties/Sanctions*) başlıklı bölümündeki 230. maddesiyle Almanya açısından kaleme alınmış olan Versay Antlaşması'nın aynı başlığındaki 227 ve sonraki maddeleri ile karşılaştırmada yarar bulunmaktadır.

Sevr Antlaşması'nın 230. Maddesi şu şekildedir:

Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan Müttefik Devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir.

Müttefik Devletler, bu nedenle suçlanan kişileri yargılamada görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu Mahkemeyi tanımayı yükümlenir..

Uygun bir süre içinde, Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa, Müttefik Devletler, sözügeçen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı da yükümlenir.

228. Madde hükümleri, bu maddede öngörülen durumlara da uygulanır.

Versay Antlaşması'nın yine "Yaptırımlar" (*Penalties*) başlıklı 227. maddesi'ne göre ise:

The Allied and Associated Powers publicly arraign William II of Hohenzollern, formerly German Emperor, for a supreme offence against international morality and the sanctity of treaties.

A special tribunal will be constituted to try the accused, thereby assuring him the guarantees essential to the right of defence...³²

32 Bu maddenin devamında da kurulacak mahkemenin ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya tarafından atanacak birer yargıç tarafından oluşacağı belirtilmektedir

Müttefik ve İlişkili Devletler eski Alman İmparatoru Hohenzollern'in II. William'ı uluslararası ahlaka ve antlaşmaların kutsallığına karşı yüce suçtan dolayı alenen suçlamaktadırlar.

Suçlananları dava etmek için özel bir mahkeme kurulacaktır, dolayısıyla savunma hakkı için gerekli olan garantiler ona temin edilecektir...

Bireysel sorumluluklarla ilgili olarak Versay Antlaşması'nın 228. ve 229. maddeleri şöyledir:

Madde 228:

The German Government recognises the right of the Allied and Associated Powers to bring before military tribunals accused of having committed acts in violation of the laws and customs of war.

The German Government shall hand over to the Allied and Associated all persons accused for having committed an act in violation of the laws and customs of war...

Almanya Hükümeti Müttefik ve İlişkili Devletlerin savaş yasalarını çiğneyen eylemlerde bulunmakla suçlanan kişileri askeri mahkemeler karşısına çıkarma hakkını tanımaktadır.

Almanya Hükümeti Müttefik ve İlişkili Devletlere savaş yasalarını ve örflerini çiğneyen eylem gerçekleştirmekle suçlanan kişilerin hepsini teslim edecektir...

Madde 229:

Persons guilty of criminal acts against the nationals of one of the Allied and Associated Powers will be brought before the military tribunals of that Power...

Müttefikler ve İlişkili Güçlerden birinin vatandaşlarına karşı cezai eylemden suçlu bulunan kişiler o Devletin askeri mahkemelerin karşısına çıkarılacaklardır...

Avusturya ile ilgili Saint Germain-en- Laye Antlaşması'nın yine "Yaptırımlar" (*Penalties*) başlıklı bölümündeki özellikle 173 ve 174. maddelerine göre:

Madde 173

The Austrian Government recognises the right of Allied and Associated Powers to bring before military tribunals persons accused of having committed acts in violation of the laws of war...

Avusturya Hükümeti Müttefik ve İlişkili Devletlerin savaş yasalarını çiğneyen eylemlerde bulunmakla suçlanan kişileri askeri mahkemeler karşısına çıkarma hakkını tanımaktadır...

Madde 174

Persons guilty of criminal acts against the nationals of one of the Allied and Associated Powers will be brought before the military tribunals of that Power...

Müttefik ve İlişkili Devletlerden birinin vatandaşlarına karşı cezai eylemden suçlu bulunan kişiler o Devletin askeri mahkemeleri karşısına çıkarılacaklardır...

Devletin sorumluluğunun niteliği ve kapsamı açısından, özellikle Versay Antlaşması, Saint Germain ve Sevr Antlaşması'nın yaptırımlarla ilgili hükümleri karşılaştırıldığında, Müttefik Devletlerin Osmanlı Devleti için öngördükleri sorumluluğun hukuksal niteliğinin Almanya açısından öngörülmüş sorumluluk niteliği açısından farklı olduğu, Avusturya'ya uygulanmış olan modele daha yakın olduğu söylenebilir. Versay Antlaşması, İmparator II. Wilhelm'in yargılanmasını öngörmekle doğrudan Alman Devleti'nin uluslararası sorumluluğunu ortaya koyacak bir yargılama süreci öngörmektedir. Buna karşılık, Sevr Antlaşması, "toplucu öldürmeler"den sorumlu olan kişilerin cezai sorumluluklarının araştırılması suretiyle bireysel bir cezai sorumluluk arayışını tercih etmiştir.

Bu noktada, üzerinde önemle durulması gereken diğer bir husus da, "toplucu öldürmeler" gibi ciddi bir iddianın ortaya atıldığı bir maddede, bir yandan, "savaş durumu sırasında" gibi bir parametreye yer verilirken, diğer yandan, günümüze kadar devam eden soykırım iddiaları açısından belirleyici önem taşıyabilecek bir husus olan etnik, dinsel, dilsel köken gibi bir kıstasa yer verilmemiş olmasıdır. Tam aksine, "toplucu öldürmeler"i "savaş durumu sırasında" işlenmiş olduğuna da dikkat çekilmesi suretiyle daha çok bir savaş suçu işlendiği iddiasına yer verildiği açıktır.

İngiltere ve Fransa temsilcilerinin daha önce aralarında 1916 ‘da kabul etmiş oldukları Sykes-Picot anlaşması ile özellikle Türkiye’nin doğu ve güneydoğusu açısından aralarında paylaşmak üzere belirlemiş oldukları bölge ve etki alanları doğrultusunda şekillendirmiş oldukları Sevr Antlaşması’nın yürürlüğe giriş koşullarını belirleyen 433. maddesindeki yürürlük koşulu sadece Türkiye açısından değil, Müttefik Devletler açısından da gerçekleşmemiştir. Maddeye göre:

Antlaşma, bir yandan Türkiye ile, öte yandan, Başlıca Müttefik Devletlerden üçünce onaylanır onaylanmaz, onama belgelerinin bir ilk sunuş tutanağı düzenlenecektir.

Bu tutanak tarihinden başlayarak, Antlaşma, onu böylece onaylamış olacak Bağlı Yüksek Taraflar arasında yürürlüğe girecektir.

Sonuçta, Sevr Antlaşması sürecinde, 1915 olaylarının gerek Antlaşma metnindeki hükümler düzeyinde, gerek, Müttefik Devletlerin görüşmeler sürecindeki ifadelerinin yansıttığı sübjektif algıları açısından - günümüzdeki katı normatif koşullarına başvurmaya gerek kalmaksızın-soykırım olarak değerlendirildiğini ortaya koyacak unsurlardan yoksun olduğu açıktır.

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ve Uluslararası Adalet Divanı İçtihadında Soykırım Suçu

1. 1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’ne göre soykırım suçunun tanımı ve UAD uygulaması

a) Sözleşmeye göre soykırım suçunun unsurları

9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme³³ soykırım suçunu, biri maddi unsur (*actus reus*), diğeri de manevi (*mens rea*) unsur olarak özel kast (*dolus specialis*) unsuruyla tanımlamıştır. Sözleşme’nin 2. maddesi şu şekildedir:

33 Türkiye, bu sözleşmeyi 23 Mart 1950’de onaylamıştır. 5630 sayılı Onay kanunu 29 Mart 1950 tarihli ve 7469 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.

Bu Sözleşme bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur:

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracığı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.

b) Uluslararası Adalet Divanı'nın Sözleşme çerçevesindeki yetkisi

Uluslararası Adalet Divanı (UAD) soykırım iddialarını incelerken Sözleşme'nin yukarıdaki 2. maddesinde sayılan maddi ve manevi unsurlarla bağlı olduğunu, bunun dışına çıkarak herhangi bir örf ve adet kuralı çerçevesinde soykırım iddialarını incelemeye yetkili olmadığını da açıkça vurgulamıştır.

Lahey Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) Hırvatistan'ın Sırbistan aleyhindeki başvurusuyla ilgili 3 Şubat 2015 tarihli kararının yargısal yetkisinin incelendiği bölümünde, soykırımın suç niteliğinin BM Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nden önce de örf ve adet hukukunda (*customary law*) bir kural olarak kabul edilmiş olduğuna, ancak bu hususun BM Sözleşmesi'nin 10. maddesindeki tahkim (*compromissory clause*) hükmünün işletilebileceği anlamına gelmediğine dikkat çekmiştir.³⁴ Diğer bir deyişle UAD, Sözleşme'nin ötesinde yer alabilecek örf ve adet niteliğindeki kuralları uygulayamayacağını, soykırım suçu açısından yargısal yetkisinin tek temelini Sözleşme olduğunu vurgulamış bulunmaktadır.

Öte yandan UAD, maddi hukuk bakımından yetki alanını örf ve adet hukukunu dışlayacak biçimde BM Sözleşmesi ile sınırlandırmakla, bir

34 *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), Judgment, I.C.J. Reports 2015, para.88.*

verde, diğer uluslararası mahkemelerin de bu Sözleşme ile bağlantılı olarak bir devleti soykırım suçu açısından yargılayabilme konusunda yetkili olamayacaklarını varsaymış olduğunu kabul etmiş bulunmaktadır. Nitekim, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) İsviçre aleyhindeki 15 Ekim 2015 tarihli Perinçek kararında, Büyük Daire düzeyinde, soykırım iddialarını yargılama konusunda yetkili olmadığını şu kesin ifadelerle vurgulamıştır:

...the Court is not only, as noted by the Chamber in paragraph 111 of its judgment, not required to determine whether the massacres and mass deportations suffered by the Armenian people at the hands of the Ottoman Empire from 1915 onwards can be characterised as genocide within the meaning to make legally binding pronouncements on one way or the other on this point.³⁵

...bu noktada Daire'nin kararındaki 111. paragrafında not ettiği gibi, mahkeme Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermenilerin 1915'ten ileriye yaşadığı katliamların ve kitlesel göçlerin hukuki olarak bağlayıcı olacak şekilde soykırım olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tespit etmek zorunda değildir.

Görüldüğü üzere, sonuçta AİHM, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) kapsamındaki diğer başvurulardan farklı olarak, şahıs itibarıyla (*ratione personae*), zaman itibarıyla (*ratione temporis*), yer itibarıyla (*ratione loci*) görev alanı dahilinde (*jurisdiction*) yer alıp almadığını incelemek durumunda olmadığı sonucuna varmış, AİHM'in yetki alanını (*competence*) belirleyen 19. maddesinin kapsamında algılamış bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, AİHM soykırım iddiasını, madde, şahıs, zaman ve yer itibarıyla yetkisi dahilinde olup olmadığını dahi incelemeye yetkili olmadığına dikkat çekmek istemiştir. Bu şekilde, AİHM, yetki alanının dış sınırlarını belirleyen AİHS'nin 19. maddesi *competence* kavramı ile yetkisi dahilindeki görev alanını belirleyen AİHS'nin 1. maddesindeki *jurisdiction* (görev alanı) kavramı arasındaki farkı vurgulayarak, bir devlet aleyhindeki soykırım iddialarının AİHM prosedüründe bir "ön mesele" ya da "bekletici mesele" olarak incelenmesini dahi mümkün görmemiştir.

³⁵ *Perinçek v. Switzerland*, (No.27510),[GC], Judgment of 15 October 2015, para. 102.

2. BM Soykırım Sözleşmesi'ne göre devletin sorumluluğu

BM Sözleşmesi'ne göre devletlerin yükümlülükleri soykırımı önleme ve cezalandırma olarak tanımlanmıştır. Buna karşılık, Sözleşme, bizzat devletin tüzel kişiliği itibarıyla soykırım suçunun sorumlusu olup olmayacağı konusuna açıklık getirmemektedir. Ancak, uluslararası hukuk kavramları ve kategorileri açısından merkezi konumdaki “devlet” in soykırım işleme yasağına tabi olup olmayacağına açık biçimde belirlenmesi önem taşımaktadır.

Bosna-Hersek'in Sırbistan Montenegro aleyhindeki başvurusuna ilişkin kararında UAD, Sözleşme'nin 1. maddesini yorumlamak suretiyle (*actus reus*), soykırımı önleme ve cezalandırma yükümlülüğünü taşıyan devletin de soykırım işleme yasağına tabi tutulması gerektiğine ve bunun aksinin mantığa aykırı olacağına işaret etmiştir.³⁶

Öte yandan, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, soykırım suçunu oluşturabilecek fiiller beş grupta sıralanmış olmakla birlikte, bu fiillerden her birinin soykırım suçunu oluşturabilmesi için özel kast (*dolus specialis*) şartının da gerçekleşmiş olması gerekir. Hatta bu koşulun belirleyici rolü olduğu kabul edilmelidir. Özel kastın kanıtlanamadığı durumlarda Sözleşme'nin 2. maddesindeki fiillerin işlenmiş olması soykırım suçunu oluşturamayacağı açıktır.

Ayrıca, 2. maddedeki fiiller arasında açıkça zikredilmediği halde, başka fiillerin de “ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu , “kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak” kastıyla işlenmiş olduğunun kanıtlanması koşuluyla soykırım suçu olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı konusu açık değildir.

Bosna Hersek'in Sırbistan aleyhindeki başvurusuna ilişkin UAD kararındaki özel kastın dört olumsuz kıstasa karşı sadece bir olumlu kıstas içeren klasikleşmiş tanımlaması şöyledir:

Neither the intent, as a matter of policy, to render an area “ethnically homogenous”, nor the operations that may be carried out to implement such policy, can as such be designated a genocide: the intent that characterises genocide is “to destroy, in

36 *Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)* Judgment of 26 February 2007, para. 166 ; Pierre-Marie Dupuy, “Crime sans châtement ou mission accomplie?,” *European University Institute Working Papers Law* (2007): 2-3.

*whole or in part”, a particular group, and deportation or displacement of the members of the group, even be effected by force is not necessarily equivalent to destruction of that group, nor is such destruction an automatic consequence of the displacement.*³⁷

Ne bir politikanın parçası olarak bir bölgeyi “etniksel olarak homojen” hale getirme kastı, ne de böyle bir politikayı uygulamak için girişilecek operasyonlar bir soykırım olarak tanımlanabilir: Bir soykırımı belirleyen kast, belirli bir grubu “tamamen veya kısmen imha etmek kastı” olup, grubun üyelerinin güç kullanarak bile sürülmesi veya yerlerinden edilmesi zorunlu olarak bu grubun yok edilmesi anlamına gelmediği gibi, yok olma durumu da yerinden edilmenin otomatik sonucu değildir.

UAD'nin kast unsuru anlayışına göre, ne bir bölgenin etnik açıdan homojenleştirilmesi amacının güdülmesi, ne bu politikayı gerçekleştirmeye yönelik olarak eylemlerde bulunulması, ne de korunması öngörülen grubun zorla yaşadığı bölgeden uzaklaştırılması soykırım sayılabilecektir. Zira UAD, bu tür fiiller sonucunda grubun mutlaka yok olacağı ya da grubun yok olmasıyla geleneksel olarak yerleşmiş olduğu yerden uzaklaştırılması arasında zorunlu bir nedensellik bağı kurmamaktadır.

Bütün bu ihtimallerde, soykırım suçunun gerektirdiği kast unsuru koşulunun gerçekleşmiş sayılması için, maddi unsuru oluşturan fiillerin ötesinde, belirli bir grubu tamamen veya kısmen yok etmek amacının güdülmüş olduğunun saptanması gerekmektedir.

Bu çerçevede, UAD, Hırvatistan'ın Sırbistan aleyhindeki başvurusuna ilişkin kararında, daha önce de Bosna Hersek'in Sırbistan Montenegro aleyhindeki kararında, BM Sözleşmesi'nde soykırım olarak tanımlanan maddi olaylar (*actus reus*) arasında yer almayan “etnik temizlik” uygulamasının bir soykırım planının unsurlarından biri olabileceğine, ancak soykırım suçu kapsamına girmediğine işaret ederek, soykırım suçu olarak kabul edilebilmesi için bir halkın grup niteliğini fiziki olarak kısmen veya tamamen yok etmek kastıyla hareket edilmiş olması gerektiğini, yoksa sadece o grubu belirli bir bölgeden sürmek arzusunun yeterli olmadığını “...*the intent physically to destroy, in whole or in part,*

37 *Case Concerning the Application of the Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) Judgment of 26 February 2007, par. 190.*

a human group as such, and not merely a desire to expel it from a specific territory”³⁸ (...fiziksel olarak tamamen veya kısmen bir insan grubunu yok etme niyetinin olması ve o grubu yalnızca belirli bir bölgeden atma isteğinin olmaması) şeklindeki ifadeyle belirtmiştir. Bu şekilde UAD, etnik temizliği “tiksindirici politika” (*abhorrent policy*) olarak nitelendiren ve, özellikle, etnik temizliğin savaşın sonucu değil, savaşın amacı olduğu yolundaki BM Genel Kurulu’nun A/RES/47/121 sayılı kararı açısından da soykırım suçunun kavramsal sınırlarına önemli bir yorum getirmiştir.

UAD’nin üzerinde durduğu diğer önemli bir husus da BM Sözleşmesinin devletlere sonuç elde etme edimi değil, soykırımı önleme edimi yüklediğidir. Diğer bir deyişle, UAD, devletin aldığı önlemlerin soykırımı engelleyemeyebileceği varsayımının geçerliliğini de kabul edebilmektedir. Nitekim, Sırbistan Montenegro kararında devletin soykırımı önleme yeterliğini (*capacity*) değerlendirirken, UAD, Devletin merkezi otoriteleri ile soykırımı önlemek üzere müdahalede bulunulması gereken bölgeler arasındaki mesafenin uzunluğunun da başka faktörler arasında dikkate alınması gerektiğine işaret etmiştir.³⁹ Bu şekilde, Sözleşme’de öngörülen maddi ve manevi unsurların ötesinde, UAD, coğrafi ve maddi koşulların da devletlerin soykırım suçunun işlenmesini önleme yükümlülüklerini görelileştirebileceğini, dolayısıyla BM Sözleşmesi’nin esas konusunu oluşturan bu yükümlülüğün de kayıtsız şartsız olmayabileceğini kabul etmiş olmaktadır.

Öte yandan UAD, devletin müdahale kapasitesinin soykırım tehlikesinin bulunduğu bölgenin uluslararası hukuk statüsünün de dikkate alınması gerektiğine dikkat çekmiş olmakla birlikte,⁴⁰ bu konudaki AİHM içtihadınınkinden farklı olarak, kişilerin haklarını etkin biçimde koruyacak nitelikte bir seri koruyucu önlem (*positive obligations*) alınıp alınmadığının araştırılmasına lüzum görmemiştir. Bununla birlikte, bu tür koruyucu önlemlerin soykırım suçunun önlenmesi bakımından yararlı olacağını da kabul etmiştir.⁴¹ BM Sözleşmesi’nin soykırımı önleme ve suçlularını cezalandırma ile yükümlü devletin, tüm olanaklarını kullanarak suçun işlenmesini engellemesi beklenebilir. Bu şekilde, devletin alacağı kapsamlı önlemlerin, suçun işlenmesini tamamen engellemese bile sonuçlarını sınırlandırabileceği ve kendi

38 Croatia v. Serbia par.510; Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, par. 190.

39 Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, para. 431.

40 Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, para. 431.

41 Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, para. 432.

önleme sorumluluğunu da hafifletebileceği kabul edilmelidir. AIHM bu konuda kapsamlı bir içtihat geliştirmiş bulunmaktadır.⁴²

3. Uluslararası hukuk ve uluslararası ceza hukuku

Uzun yıllar süren bir prosedür sonucunda UAD, soykırım suçunun belirli olaylar açısından maddi unsurlarının gerçekleştiğini saptayabildiği halde, özel kast kıstasının sadece Srebrenica katliamı açısından gerçekleştiğini saptayabilmiştir.⁴³ Oysa, kararının başka bir paragrafına göre:

On the basis of the facts set out above, the Court finds that it is established by overwhelming evidence that massive killings in specific areas and detention camps throughout the territory of Bosnia and Herzegovina were perpetrated during the conflict. Furthermore, the evidence presented shows that the victims were in large majority members of the protected group, which suggests that they may have been systematically targeted by the killings.⁴⁴

Yukarıda belirtilen olaylar temelinde, Mahkeme, çatışma sırasında, Bosna Hersek bölgesindeki belirli alanlarda ve tecrit kamplarında topluca öldürmeler işlendiğinin çok kuvvetli kanıtlarla saptanmış olduğu kanaatinde. Ayrıca, ibraz edilen kanıtların, mağdurların büyük çoğunlukla korunan gruba mensup olduğunu ortaya koyması da topluca öldürmelerde bunların sistematik biçimde hedef olarak alınmış oldukları izlenimini uyandırmaktadır.

Bu paragrafta korunması gereken gruba karşı işlenen suçlarla ilgili olarak kullanılan “toplucu öldürmeler,” “çok kuvvetli kanıtlar,” “sistematik biçimde,” “hedef olarak” yolundaki ifadeler, UAD’nin

42 *Osman v. the United Kingdom*, no. 87/1997/781/1083, Judgment of 28 October 1998, para. 115; *Kontrova v. Slovakia*, no. 7510/04, Judgment of 31 May 2007 para. 49; *Opuz v. Turkey*, Application no. 33401/02, Judgment of 9 June 2009, paras. 145 ve 150. Bu konuya dikkat çeken bir yazara göre, UAD’nin tazminat konusunda ilgili devletin bu tür etkin önleyici önlemleri alması gerektiğine değinmemiş olması, önündeki dava çerçevesinde devletin soykırımı önleme yükümlülüğünün ihlal edildiği anın belirlenmesinde karşılaştığı kavramsal sorunlarla izah edilebilir. Bkz. Andrea Gattini, “Breach of the Obligation to Prevent and Reparation Thereof in the ICJ’s Genocide Judgment,” *EJIL* 18, no. 4 (2007): 702. Aynı konuda bkz. Marko Milanovic, “State Responsibility for Genocide: A Follow-Up,” *EJIL* 18, no. 4 (2007), p. 689.

43 *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, *ibid.*, para. 370.

44 *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 276.

benzer olayların Yugoslavya'nın başka bölgelerinde de meydana geldiğini açıkça kaydetmiş olduğunu, ancak, sonuçta, özel kastın sadece Srebrenica katliamı açısından gerçekleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Dupuy'e göre, Srebrenica ile sınırlı olarak vardığı bu kısmi sonuçla UAD, Sırbistan'ın sorumluluğunun soykırımı önleme yükümlülüğünün ihlalinin ötesinde, doğrudan soykırımdan sorumluluğunun bulunup bulunmadığının yeterince araştırmadığı izlenimini uyandırmaktadır.⁴⁵ Buna karşılık, Corten'e göre, BM Sözleşmesi'nin amacı soykırımın önlenmesi ve cezalandırılması doğrultusunda alınacak önlemlerden ibaret olduğu, dolayısıyla Sözleşme'yi soykırımın tamamen engellenmesi gibi belirli bir sonuç elde etme yükümlülüğü şeklinde algılamak mümkün değildir.⁴⁶

Gerek BM Sözleşmesi, gerek uluslararası hukuk ve uluslararası yargılama kuralları çerçevesinde, Bosna Hersek'in tüm taleplerini karşılayabilecek bir soykırım saptamasında bulunamayan UAD'nin, Srebrenica açısından soykırım sonucuna varmasında, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (*International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia- ICTY*) sanıkların soykırım suçunu işlemiş olduklarını saptayan *Krstic ve Blagojevic*⁴⁷ kararlarının belirleyici rolü olmuştur.⁴⁸ Yargı yetkisi, uluslararası hukuka ve özellikle soykırım suçu açısından BM Sözleşmesi'ne dayanan UAD'nin, bir devletin sorumluluğunu belirlemek için Sözleşme yerine, uluslararası hukuktan tamamen farklı ilkelere dayanan bir uluslararası ceza mahkemesinin uygulamasına başvurması çeşitli eleştirilere yol açmıştır.

Kress'e göre, UAD, bireysel cezai sorumlulukları belirlemekle görevli bir ceza mahkemesinin vardığı sonuçları benimsemekle bireysel kastın ötesinde bir "toplu kast" (*collective intent*) durumunun oluşup oluşmadığını araştırma fırsatını kaçırmıştır.⁴⁹ Gaeta'ya göre ise, bireysel cezai sorumluluğun devlet sorumluluğunu tamamlayabilmesi (*complement*) ancak bireysel kastları örgütleyecek, hoş görecektir ya da

45 Dupuy, "Crime sans châtimeant", *ibid.*, p. 5.

46 Olivier Corten, "L'arrêt rendu par la CIJ dans l'Affaire du Crime de Génocide (*Bosnie-Herzégovine c. Serbie*): Vers un assouplissement des conditions permettant d'engager la responsabilité d'un Etat pour génocide," *AFDI* 53 (2007), p. 271.

47 *Case Krstic* (ICTY, IT-98-33-T, Trial Chamber Judgment, 2 August 2001, pp. 10189-90; *Blagojevic*, ICTY, IT-02-60, Judgment of 17 January 2005, para. 674.

48 "The Court sees no reason to disagree with the concordant findings of the Trial Chamber and the Appeals Chamber" (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*), para.296).

49 Claus Kress, "The International Court of Justice and the Elements of the Crime of Genocide," *EJIL* 18, no. 4 (2007), p. 622.

onlara göz yumacak bir suçluluk şemasının (*pattern of criminality*) söz konusu olduğu durumlarda mümkün olabilecektir.⁵⁰

4. UAD'nin soykırım kararında tazminat "sorunu"

Soykırım suçunun işlenmesini önleyecek gerekli önlemleri almadığı için Srebrenica katliamından dolayı Sırbistan'ın sorumlu olduğu sonucuna varan UAD, bu ağır ihlalin sonuçlarını giderecek herhangi bir maddi/manevi tazminat olanağı öngörmemiştir. UAD, bu konudaki görüşünü saptanan ihlalin ihtiyati tedbirler konusundaki UAD kararlarına uyulmamış olmasıyla şu şekilde izah etmeye çalışmaktadır:

...The Court however considers that, for purposes of reparation, the Respondent's non-compliance with the provisional measures ordered is an aspect of, or merges with, its breaches of the substantive obligation of prevention and punishment laid upon it by the Convention. The Court does not therefore find it appropriate to give effect to the Applicant's request for an euro for symbolic compensation in this respect. The Court will however include in the operative clause of the present Judgment, by way of satisfaction, a declaration that the Respondent has failed to comply with the Court's Orders indicating provisional measures.⁵¹

Ancak Mahkeme, tazminat konusu açısından, Dâvalı'nın, ihtiyati tedbir kararlarına uymamış olması, Sözleşme'nin öngörmüş olduğu esasa ilişkin önleme ve cezalandırma yükümlülüğünün ihlalinin bir veçhesini oluşturduğu ya da o yükümlülükte mündemiç olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Mahkeme, tazminat olarak 1 Euro'luk sembolik bir tazminata hükmedilmesi yolundaki Başvuranın talebini kabul etmeyi uygun görmemektedir. Bununla birlikte, Mahkeme, tazminat kapsamında, Davalı'nın Mahkeme'nin aldığı ihtiyati tedbir kararlarına uymamış olduğu yolunda Karar'ın işlemsel bölümüne bir beyan ekleyecektir.

UAD kararında, BM Sözleşmesi'nin gerekli önlemler alınmadığı için ihlal edilmesi sonucunda önlenemeyen Srebrenica katliamı açısından herhangi bir maddi ve/veya manevi bir tazminata öngörülmemiş olması

50 Paola Gaeta, "On What Conditions can a State be Held Responsible for Genocide," *EJIL* 18, no. 4 (2007): 636.

51 (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*) *ibid.*, para. 469.

çeşitli yorumlara konu olmuştur. Özellikle, Christian Tomuschat, UAD kararının tazminata ilişkin bölümünde UAD'nin, 7000 kişinin öldürülmesini bir "hiç" olarak (İngilizce metinde, Fransızca olarak *un petit rien*) değerlendirilerek tazminata hükmetmemesini sert bir dille eleştirmektedir.⁵² Buna karşılık, bir başka yazara göre, UAD'nin tazminat konusundaki tutumunun tarafların barışabilmesi açısından en "akıllıca" çıkışı (*the wisest thing*) yolu olarak kabul edilmelidir.⁵³

Ancak bu eleştirilerin ötesinde, UAD kararının tazminata hükmedilip edilmeyeceği konusu açısından bir başka özelliğinin de bulunduğu göz ardı edilmemesinde yarar bulunmaktadır: Şöyle ki, UAD bu davada tazminata hükmedilmesine gerek olmadığı sonucuna vardığı paragrafın⁵⁴ başında, davalı devletin, UAD'nin 13 Eylül 1993'te almış olduğu ihtiyati tedbirlere uymadığına (*failed to take measures which would have satisfied the requirements of...*) işaret ettiği halde, bu yan ihlali de bir ağırlatıcı sebep olarak değerlendireceğine, bunu soykırımı önleme yükümlülüğünün adeta biçimsel bir unsuru olarak algılayarak tazminata mahal olmadığına karar vermesi ilginçtir. Oysa, bu aşamada artık sadece Sözleşme'yi ihlal etmek söz konusu değil, UAD'nin, özellikle, alınmasını istediği önlemlerin alınmamasının ayrı ve hatta saptanmış olan -sınırlı da olsa- ihlal kadar ağır bir ihlal oluşturup oluşturmadığını incelemesi gerekirdi.

5.UAD kararının "soykırım"BM Sözleşmesi'nin uygulaması açısından değerlendirilmesi

On dört yıl süren bir yargısal prosedür sonucunda, BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ni en üst uluslararası hukuk yargı organı sıfatıyla yorumlamak ve uygulamak durumunda olan UAD'nin Bosna Hersek'in Sırbistan Montenegro aleyhindeki kararı, Sözleşme'nin çeşitli maddelerinin uygulanması konusunda belirli bir açıklık sağlamış olmakla birlikte, soykırım suçunun gerçekleşip gerçekleşmediği konusunu yeterince derinleştirmedeği söylenebilir. Nitekim, yukarıda da belirtildiği üzere, karar, çeşitli bakımlardan önemli yorum ve eleştirilere konu olmuştur.

52 Christian Tomuschat, "Reparations in Cases of Genocide," *Journal of International Criminal Justice* 5 (2007): 905. Bir başka yazara göre ise tazminat konusu UAD kararının tek savunulamayacak bölümüdür: ".the only part of its judgment which appears to be indefensible.." (Milanovic, "State Responsibility for Genocide," *ibid.*,s.689).

53 Terry D. Gill, "The 'Genocide' Case: Reactions on the ICJ's Decision: *Bosnia and Herzegovina v. Serbia*," *Hague Justice Journal* 2 (2007): 47.

54 *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, *ibid.*, par. 469.

1990'lı yılların başlarından itibaren Yugoslavya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra ardılı olarak Sırbistan ve Montenegro'yu kapsayan Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin (YFC) Bosna Hersek aleyhinde başlattığı saldırı (*aggression*) operasyonları Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK) ve Güvenlik Konseyi'nin çok sayıda kararına konu olmuştur. Örneğin, BMGK'nın 25 Ağustos 1992 tarihli 46/242 sayılı kararın gerekçeleri, YFC'nin, Yugoslavya'nın Bosna Hersek ve özellikle oradaki Müslüman halka yönelik eylemleri hakkındaki BM'in ciddi kaygılarını çok ayrıntılı bir şekilde vurgulamıştır. Özellikle, aşağıdaki ifadeler, Bosna Hersek'teki durumun kaygı verici olduğunu ortaya koymaktadır:

Deploring the grave situation in Bosnia and Herzegovina and the serious deterioration of the living conditions of the people there, especially the Muslim and Croat populations arising from the aggression against the territory of the Republic of Bosnia and Herzegovina,

Bosna Hersek'teki ciddi durumdan ve orada yaşayan halkın ve, özellikle, Müslüman ve Hırvat halkının Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin ülkesi aleyhine yöneltilen saldırı nedeniyle yaşam koşullarının ciddi surette kötüleşmesinden müteessir olarak,

reports of mass forcible deportation of civilians,

sivillerin kitlesel tehciri raporları.

grave and serious violation of international humanitarian law,

uluslararası insani hukukunun vahim ve ciddi şekilde ihlali.

abhorrent practice of ethnic cleansing,

etnik temizliğin tiksindirici biçimde uygulanması

all international observers agree that what is happening is a concerted effort by the Serbs of Bosnia and Herzegovina, with the acquiescence of, and at least some support from the Yugoslav Peoples Army to create "ethnically pure regions,

bütün uluslararası gözlemciler, olanların Bosna Hersek Sırlarının, Yugoslav Halk Ordusu'nun muvafakati ve en azından

kısmi desteği ile “etnik olarak saf bölgeler” yaratmaya yönelik planlanmış çabalarından kaynaklandığını kabul etmektedirler,

reports of summary and arbitrary executions, forced disappearances, torture, rape and other cruel, inhuman or degrading treatment, as well as arbitrary arrest and detention.

yargısız ve keyfi infazlar, cebri kaybolmalar, işkence, tecavüz ve başka zalimane, insanlıkdışı veya aşağılayıcı muamelenin yanı sıra keyfi tutuklama ve gözaltına ilişkin raporlar.

Expressing grave alarm at continuing reports of widespread violations of international humanitarian law occurring especially within the territory of the former Yugoslavia and especially in Bosnia and Herzegovina, including reports of mass forcible expulsion and deportation of civilians.

Sivillerin kitlesel zorla sınırışı edilmesi ve tehcir edilmesi raporları dahil olmak üzere, eski Yugoslavya ve özellikle Bosna Hersek toprakları içerisinde uluslararası insani hukukunun geniş çapta ihlallerinin devam eden raporlarının ciddi şekilde tartışılması.

Benzer kaygılar BM Güvenlik Konseyi'nin de neredeyse tamamının oybirliğiyle kabul edilen kararlarında da yansıtılmış bulunmaktadır. Örneğin, 17 Nisan 1993 tarihli oybirliğiyle alınan S/RES/819 (1993) sayılı üç sayfalık Konsey kararının gerekçe ve ana metnindeki özellikle aşağıdaki ibarelerinin UAD tarafından gereğince değerlendirilmediğini düşündürtebilir:

Deeply alarmed at the information provided by the Secretary General to the Security Council on 16 April 1993 on the rapid deterioration of the situation in Srebrenica and its surrounding areas, as a result of the continued deliberate armed attacks and shelling of the innocent civilian population by Bosnian Serb paramilitary units...

Bosnalı Sırp paramiliter birimlerin devamlı ve kasıtlı şekilde masum sivil nüfusa karşı silahlı saldırılar ve bombardımanında bulunmaları sonucu olarak, Srebrenica ve çevresindeki bölgelerdeki durumun hızlı bir şekilde bozulduğu yolunda Genel Sekreter'in 16 Nisan 1993'te Güvenlik Konseyi'ne verdiği bilgilerden derin kaygı duyarak...

Aware that a tragic humanitarian emergency has already developed in Srebrenica and surrounding areas as a direct consequence of the brutal actions of Bosnia Serb paramilitary units...

Srebrenica ve çevresindeki Bosnalı Sırp paramiliter birimlerin acımasız eylemlerinin doğrudan bir sonucu olarak bir trajik insani acil durumun zaten oluşmuş olduğunun farkında olarak...

Demands...the immediate cessation of armed attacks by Bosnian paramilitary units...

Bosnalı paramiliter birimlerin silahlı saldırılarının derhal durdurulmasını...talep etmektedir...

Demands that the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) immediately the supply of military arms, equipment and services to the Bosnian Serb paramilitary units in the Republic of Bosnia and Montenegro...

Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin (Sırbistan ve Karadağ) Bosna ve Karadağ Cumhuriyeti'ndeki Bosnalı Sırp paramiliter birimlere askeri silahlar, teçhizat ve hizmet tedarikini derhal durdurmasını talep etmektedir...

Başvuran Bosna Hersek vatandaşlarının doksanlı yılların başlarından itibaren maruz kaldıkları çeşitli baskı ve saldırılar BM organlarının kararları da dahil olmak üzere en üst uluslararası düzeyde yaygın biçimde bilinmekte ve kaygı ile izlenmekteydi. UAD, davanın esası açısından soykırımın maddi ve manevi kıstaslarının incelenmesinde YFC ile Bosna Hersek'teki *Republika Srpska* arasındaki örgütsel bağların gerçeklik ve yoğunluğunu ortaya koymak için, daha önce Nicaragua kararında kullandığı "etkin denetim" (*effective control*) kıstasını uygulamıştır.⁵⁵ UAD, daha katı uygulama koşullarına tabi olan bu kriter yerine tam/genel denetim (*overall control*) kıstasını kullanmamış olmasını, bu tür bir denetim standardının devletin sorumluluğunu genişleteceği (*broadening the scope of the State responsibility*) gerekçesiyle izah etmiştir.⁵⁶

55 *Military and paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment., ICJ Reports 1986 p 65, para. 115.*

56 "...the 'overall control' has the major drawback of broadening the scope of the responsibility" (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 406).

Soykırım gibi ağır bir iddianın söz konusu olduğu bir davada, uygulanacak sorumluluk testinin, devletin sorumluluğunu genişletip genişletmediği ön varsayımıyla seçilmesi, bir yerde, önceden davalı devleti mümkün olduğu kadar daha az maddi, manevi ve siyasi zarara uğratmak niyetiyle hareket edildiği yolunda bir kuşku uyandırabileceği riski de küçümsenmemelidir.⁵⁷ Nesnel sayılamayacak bu gerekçe yerine, uluslararası uygulamada Nicaragua kararındaki “etkin denetim” (*effective control*) testinin devletler hukukunda yerleşik bir kurala tekabül edip etmediğinin araştırılması daha uygun olurdu. Kaldı ki, BM kararlarının da üzerinde durduğu YFC ile Bosna’daki Sırlar arasındaki ilişkinin talimat, yönlendirme, bağımlılık gibi kavramlar çerçevesinde derinleştirilmesi beklenebilirdi. Buna karşılık, UAD sorumluluğu fazla genişletmeyen “etkin denetim” kıstasını seçmekle kendi yargı yetkisine baştan bir sınırlama getirmiş bulunmaktadır.

Öte yandan, UAD bu birinci sınırlama ile yetinmeyerek, usuli bakımdan da ikinci bir sınırlama getirmiş bulunmaktadır. Şöyle ki, UAD, Bosna Hersek’in, iddialarını kanıtlayabileceği gerekçesiyle YFC makamlarıyla Bosna’daki Sırlar ve özellikle *Republica Srpska* arasındaki bağları ortaya koyabileceğini değerlendirdiği belgelerin ibraz edilmesi yolundaki taleplerini de reddetmiştir. Oysa, soykırımın maddi ve manevi unsurlarının açıklığa kavuşturulması açısından tarafların yargı organıyla işbirliğinde bulunmaları yargısal prosedürün usuli yükümlülükleri arasında yer almaktadır.⁵⁸

UAD, ayrıca sonuçta, yakınlarının, soykırıma uğradıklarına karar verdiği ailelerin değil maddi-manevi mağduriyetlerini giderecek veya bir yerde azaltacak bir tazminata hükmetmediği gibi, bir Euroluk sembolik bir tazminatın dahi kararında yer almasını reddetmiştir. Bu şekilde, bir soykırım suçunun işlenmesinin ve/veya BM Sözleşmesi’nin soykırım suçunu önleme yükümlülüğünün ihlal edilmiş olmasının tazminatı gerektirmediği yolunda adeta ilkesel bir tutum içinde olduğu izlenimini yaratmıştır.

57 Loizidou kararında, Türkiye, UAD’nin Nicaragua kararında uygulamış olduğu “etkin denetim” kıstasını savunmuş olmasına rağmen, AİHM, başvuranın ve GKRY’nin, Türkiyenin Kıbrıs’ta KKTC makamları üzerinde geniş bir denetim yetkisi kullandığının saptanması gerektiği yolundaki talebini bile dikkate almaksızın, Türkiye’nin Ada’da bulundurduğu asker sayısından hareketle KKTC makamları üzerinde tam denetim (*overall control*) yetkisi kullandığı sonucuna varmıştır. *Loizidou v. Turkey*, no.15318/89,[GC], Judgment of 18 December 1996, para. 56.

58 UAD’nin bu usuli yaklaşımı doktrinde de eleştirilere yol açmıştır: Paola Gaeta, “On What Conditions,” s. 646; Marko Milanovic, “State Responsibility for Genocide,” *ibid.*, s. 677.

Uluslararası Yargının Soykırım Anlayışı ve Sevr Görüşmelerindeki 1915 Olayları Konusu: Algıdan Kavrama

Sevr Antlaşması hazırlık görüşmeleri sırasında 1915 olaylarına yapılan atıfların bugünkü soykırım suçu anlayışı ile yakından uzaktan bir uygunluk ya da sadece bir paralellik ortaya koyabilecek nitelikte görünmemektedir. Hatta, yirminci yüzyılın başlarındaki savaş suçları kategorisine dahil edilmesini mümkün kılacak belirli bir askeri plan, sayısal veriler, operasyon koşulları, merkezi güçlerle yerel paramiliter güçler arasındaki ilişkiler, hatta yukarıda belirtilen UAD'nin Bosna Hersek kararında dikkate alınan merkezi organlarla operasyon alanlarındaki birimler arasındaki uzaklık faktörü⁵⁹ gibi veçheleri de aydınlatacak içerikten yoksundur. Hiçbir zaman yürürlüğe girmeyen Sevr Antlaşması'nın metnindeki yaptırımlar başlığı altında ise “topluca öldürmeler” gibi genel bir ifade kullanılmış, bu kapsamdaki diğer maddelerde de Versay ve Saint Germain antlaşmalarına benzer bir yaklaşım benimsenmiştir.

Öte yandan, yukarıda da vurgulandığı üzere, Türkiye temsilcisinin davet edilmediği hazırlık konferanslarında ve sonuçta ortaya çıkan antlaşma metninde, soykırım suçunu, diğer savaş suçlarından ve insanlık aleyhindeki suçlardan ayıran özelliği olan “ulusal, etnik, ırksal veya dinsel” olarak tanımlanabilecek bir grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi kastına ilişkin herhangi bir somut, maddi, hatta teorik bir ipucuna rastlanmamaktadır. Kaldı ki, Sevr Antlaşması'ndan üç yıl sonra Türkiye ile Müttefik Devletler arasında aktolunan Lozan Antlaşması'nda 1915 olaylarıyla bağlantılı olabilecek herhangi bir hükme rastlanmadığı gibi, daha geniş anlamında da yaptırım başlıklı herhangi bir düzenlemeye de yer verilmemiştir. Bu aşamada, artık, 1915 olaylarının Müttefik Devletlerce ne şekilde “algılandığı” ve metinlere yansıtıldığı konusunun da gündemden düştüğü kabul edilmelidir.

Öte yandan, soykırım suçunu tanımlayan BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ni doğrudan veya dolaylı olarak uygulamak durumunda olan uluslararası yargı organlarının, bu alandaki yaklaşımlarının ihtiyatlı olarak nitelendirilebileceği düşünülmektedir. Örneğin, UAD'nin Bosna Hersek başvurusunda “aktivist” sayılabilecek bir yaklaşımdan çok, adeta, eylemsizlik teorisini andıran bir yargısal çizgi izlemiş olduğu söylenebilir:

59 Bkz, 42. dipnot.

**Sevr Antlaşması Hazırlık Görüşmelerinde 1915 Olayları Konusu ve
Bugünkü Uluslararası Yargı Kararlarına Göre Değerlendirilmesi**

- Davalı Devletin sorumluluğunu “ağırlaştırmayacak” bir kıstas arayışı çerçevesinde “*overall control*” yerine “*effective*” *control*” kıstasını benimseyişi,
- Bosna’daki Sırların Sırbistan ile doğrudan veya dolaylı olarak belirli bir emir komuta zinciri içinde yer alıp almadıklarını ortaya koyabilecek belgelerin başvuran devletin talebine rağmen davalı devletten istenmemesi,
- Devletin Sözleşme’den doğan yükümlülüğünün ihlal edilmiş olduğunu, ancak, kişilerin cezai sorumluluklarını araştırmakla yetkili bir başka uluslararası yargı organının kararlarına dayandırmış olması,
- Herhangi bir tazminata hükmedilmemiş olması.

UAD’nin yukarıda sayılan usul ve esasa ilişkin tercihleri, soykırım kavramının mümkün olduğu kadar dar bir çerçevede yorumlayıp uygulayarak kavramın spekülatif biçimde kullanılmasını önleme yolundaki bir çabası olarak da değerlendirilebilir. Aynı ihtiyatlı yaklaşım, UAD’nin soykırım iddialarıyla bağlantılı Bosna Hersek-Sırbistan kararını izleyen iki kararında da sürdürülmüştür. Hırvatistan’ın Sırbistan aleyhindeki soykırım iddialarına dayalı başvurusunu inceleyen UAD, Sırbistan’ın tüm iddialarını reddetmiş olduğu gibi, aynı prosedür çerçevesinde Sırbistan’ın da bir çeşit karşı dava (*requête reconventionnelle*) çerçevesinde ileri sürdüğü iddiaları da tamamen reddetmiştir.⁶⁰

Ayrıca, bir grup İtalya vatandaşının II. Dünya Savaşı sırasında, Alman askerlerinin savaş suçu ve/veya insanlık aleyhindeki suç niteliğindeki operasyonları sonucunda uğradıkları maddi ve manevi zararın tazmin edilmesi yolundaki taleplerini inceleyip kabul eden İtalyan mahkemelerinin tazminat kararlarının Almanya tarafından icra edilmesi aşamasında, Almanya’nın İtalya aleyhindeki başvurusunu inceleyen UAD, uluslararası hukukta yerleşik bir kural olan devletin yargı muafiyeti kuralının soykırım iddialarıyla da bağlantılı olsa üstün bir kural sayılması gerektiği sonucuna varmıştır.⁶¹

⁶⁰ *Case Concerning the Application of the Convention of Prevention and Punishment of the Genocide Convention (Croatia v. Serbia)*, Judgment of 3 February 2015, paras. 441-442.

⁶¹ *Jurisdictional Immunities of the State (Germay v. Italy) (Greece intervening)*, ICJ Reports, 2012.

AİHM de yine Alman askerlerinin II. Dünya Savaşı sırasındaki Yunanistan'daki eylemleri ile bağlantılı olarak bir grup Yunanistan vatandaşının tazminat taleplerine ilişkin mahkeme kararlarının icra edilmesi talebi ile Almanya ve müdahil olarak başvuruya katılan Yunanistan aleyhindeki başvurularını, yine devletin yargı muafiyeti ilkesine dayandırarak, başvurunun esasına girmeye lüzum görmeksizin, soykırım suçlarının devletlerin yargı muafiyeti ilkesinin bir istisnasını oluşturduğu yolunda yerleşik bir kuralın bulunmadığı (*non établi*) gerekçesiyle davalı Almanya açısından oybirliğiyle kabul edilebilirlik (*admissibility*) aşamasında reddetmiştir.⁶²

UAD'nin devletlerin yargı muafiyeti kuralı açısından soykırım suçlarının dahi bir istisna oluşturmadığı yolundaki saptaması doktrin tarafından da genellikle kabul görmüştür. Bunu, örneğin Krajewski ve Singer "UAD uluslararası teamül hukukunun pozitivist analizine istinad etmiştir ve İtalyan görüşünü desteklemek için yeteri kadar devlet uygulamasının adeta olmadığını sonucuna varmıştır" şeklinde ifade etmektedir.⁶³ Yukarıdaki uluslararası yargı içtihatları, devletler hukukunun yüzyıllar boyunca oluşan ceza yargılaması muafiyeti gibi temel ilkelerin her olayda uyulması gereken kurallar olduğunu, maddi hukuk ilkeleri emredici hukuk kuralı niteliğinde de olsa, uluslararası hukuk yargısının temel usuli kurallarına uyması gerektiğini kabul ettiğini ortaya koymaktadır.

Soykırımı ilişkin uluslararası mahkemelerin son içtihatları ışığında, 1915 olaylarının, özellikle, Sevr Antlaşması hazırlık görüşmeleri ışığında, normatif ve usuli kuralların zaman itibarıyla (*ratione temporis*)

62 *Calogeropoulou v. Germany (Greece intervening)* [Dec], No. 59021, 12 Decembre 2012, pp 9- 10.

63 Markus Krajewski ve Christopher Singer, "Should Judges be Front-Runners ? The ICJ, State Immunity and Protection of Fundamental Human Rights," *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 16 (2012): 4. Ayrıca aynı makaledeki bu değerlendirme de ilginçtir: "Bu dava ayrıca uluslararası teamül hukukunun belirlenmesindeki metodolojik açmazı vurgulamaktadır. Bunun temel değer seçimlerinden ayrıştırılmayacak bir uygulama olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) kararı çok-tabakalı ve merkezi olmayan bir sistemdeki uluslararası hukukun gelişiminde yerel ile uluslararası mahkemeler arasındaki işbirliği potansiyelini etkilemektedir."

Bir başka yazara göre de, UAD'nin taraflar arasında konuya ilişkin anlaşmaların bulunmaması nedeniyle uluslararası örf ve adet hukuku (*international customary law*) kurallarını uygulamak zorunda olduğuna işaret etmektedir. Daniel Scherr, "Jurisdictional Immunities of the State (*Germany v. Italy*)," *New Zealand Yearbook of International Law* 10 (2012), p.147.

Öte yandan, UAD, ceza hukuku muafiyetini sadece devletler açısından değil, resmi görevleri çerçevesinde hareket eden devlet temsilcileri açısından da tanımaktadır: *Case Concerning the Arrest Warrant of 11 April 2000, (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*, *Judgment of 14 February 2002*, paras. 70-75; Marina SPINEDI, *State Responsibility v. Individual Responsibility*, *EJIL* (2002), Vol. 13, No. 4, s.895-.

uygulanıp uygulanamayacağı sorunsalının ötesinde, bir soykırım iddiasının dayanması gereken maddi unsurlar (*actus reus*) ve manevi unsur (*mens rea*) bakımından savunulabilir bir tez oluşturamayacağı açıktır.

Bir yandan, Bosna Hersek kararıyla 1948 BM Soykırım Suçu'nun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin bir *a minima* (asgari boyut) yorumlanması ve uygulanması stratejisini benimsemiş olan UAD, diğer yandan da, İtalya aleyhindeki Almanya başvurusunda da II. Dünya Savaşı sırasında Alman işgalinde uğranılan zararların devletin yargısal muafiyeti ilkesinin normatif önceliği gerekçesiyle Almanya aleyhine dermeyeran edilemeyeceği sonucuna varmıştır.

UAD, Bosna Hersek, Hırvatistan ve İtalya aleyhindeki Almanya kararları ile BM Sözleşmesi'nin belirlemiş olduğu kavramsal sınırları aşmamaya özen göstermiş ve bu çerçevede özellikle, Sözleşme'ye göre devletin sorumluluğunun ne şekilde belirlenebileceği konusuna açıklık getirmeye çalışmış bir uluslararası yargı organı olarak da tarafların görüşleri ötesinde, tanık dinleme, konu ile ilgili olabilecek dosya ve talimatların ibraz edilmesini talep etmek gibi klasik tahkikat yöntemlerini zorlamaktan kaçınmıştır. Ayrıca, tazminata hükmetme konusunun BM Sözleşmesi'nin ihlal edilmiş olmasının soykırım açısından zorunlu bir sonuç olmadığı yolunda bir yaklaşım da benimsemiş olmakla, UAD, ulaştığı ihlal sonucunun bir "ceza" olarak algılanmasını istememiş olduğu da kabul edilmelidir. UAD içtihadının diğer önemli bir özelliği de, soykırım iddialarının, yargı muafiyeti gibi devletler hukukunun yerleşik diplomatik kategorilerinin de hiyerarşisini zedeleyebilecek bir yaklaşımdan kaçınmaya önem vermiş olmasıdır.

UAD'nin izlemiş olduğu yargısal çizgiyi tutucu olarak vasıflandırmaktan çok gerçekçi ve ihtiyatlı olarak nitelendirmek gerekir. UAD'nin içtihadından hareketle ve Sevr Antlaşması'nın hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş olmasından da soyutlayarak, Sevr görüşmelerinin 1915 olayları açısından yansıttığı tablonun, gerek maddi unsuru, gerek günümüz soykırım tanımının belirleyici unsurunu oluşturan özel kast (*dolus specialis*) açısından soykırım iddiasını destekleyebilecek bir içeriği bulunmadığı açıktır.

Bu kapsamda, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'su hakkında daha önce belirlemiş oldukları paylaşım ve etki alanlarının taşıdığı siyasi, ekonomik ve genel olarak, stratejik önem bakımından Müttefik Devletlerin elinde güçlü ve inandırıcı kanıtlar olsaydı 1915 olaylarını

ayrı bir başlık altında inceleyip, somut suçlayıcı ifadelerle çerçeveleyip güçlü bir baskı aracı olarak kullanabilirlerdi. Sevr tutanakları, bu tür bir algının veya değerlendirmenin oluşmadığını ortaya koyduğu gibi, Antlaşma metninde de 1915 olaylarına herhangi özel bir vurguya rastlanmamaktadır.

Günümüzdeki soykırım kavramının uygulanması konusunda ise, yukarıda dikkat çekilen eleştirilere rağmen, UAD'nin soykırım kararlarıyla, bir yandan, klasik uluslararası hukuku aşan bu atipik kavrama BM Sözleşmesi'ne aykırı olmayacak bir içerik kazandırdığı, diğer yandan da, kavramın bayağılaştırılmasını önleyecek bir ihtiyatla gerekli sınırları da öngörmüş olduğu da söylenebilir. Ayrıca, soykırımın uluslararası hukuk kavramları arasındaki adeta bir sınırötesi uç pozisyonunun yine uluslararası hukuk kurallarının temel usulî kategorilerinin hiyerarşisini zedelemeyeceği yönündeki UAD anlayışı da soykırım iddialarının gereksiz ve temelsiz biçimde yayılmaması açısından önemli bir usul garantisi getirmektedir. Bu bakımdan da UAD kararları, Hakem Max Huber'in uluslararası hak iddialarının değerlendirilmesinde uluslararası hukuktaki gelişmelerin de dikkate alınması gerektiği yolundaki görüşü doğrultusunda, soyut iddialar ve sınırsız bir soykırım kavramı yerine uluslararası yargının BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin uygulanması çerçevesindeki saptama ve değerlendirmelerinin dikkatle incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Başlıca Müttefik Devletler tarafından bile onaylanmamış olan Sevr Antlaşması'nın hazırlık görüşmelerinin devletler hukuku bakımından herhangi bir bağlayıcılığı ve hatta hukuki değeri bulunmadığı açıktır. Ancak, Müttefik Devletlerin başkan, başbakan ya da bakan düzeyinde temsil edilmiş oldukları bir toplantı dizisinde yapılan açıklamaların, kullanılan argümanların, hatta sıradan ifadelerin tarihsel önemi azımsanamaz. Bu bakımdan, Antlaşma, hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş olmakla birlikte, Sevr görüşmeleri, Müttefik Devletlerin Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türkiye hakkındaki siyasal yaklaşımları, değişik, hatta birbiriyle çatışan çıkar beklentileri açısından tarihsel –ve dolayısıyla siyasal- düzeyde önemli bir değerlendirme kaynağı sayılmalıdır.

Görüşmeler sırasında Müttefik Devletlerin başka başlıklar altında 1915 olaylarına yaptıkları genel, çok kısa ve “arızı” olarak nitelendirilebilecek atıflarla yetinildiği ve, ayrıca, bu olayların hazırlanmakta olan Sevr Antlaşması’na da yansıtılmamış olduğu da dikkate alınarak, sözkonusu olayların bugünkü anlamıyla “soykırım” olarak algılanmasını imkânsızlaştırmaktadır. 1915 olayları, 1920’de Müttefik Devletlerin Türkiye’nin doğusunu yeniden şekillendirmek projeleri çerçevesinde bir hukuksal argüman yoğunluğunu taşımayan oportünist bir “atıf” olarak kullanılmıştır.

Öte yandan, soykırım iddiaları açısından tamamen temelsiz sayılması gereken bu birinci tarihsel eksene paralel olarak, iddiaların, zamanlararası hukuk (*intertemporal law*) ilkelerine tabi olarak, soykırım kavramının, BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nin uluslararası yargının uygulaması çerçevesinde belirlenen hukuksal içeriğine göre de değerlendirilmesi gerekecektir.

UAD’nin, özellikle, Bosna Hersek kararındaki, soykırımın maddi unsuru (*actus reus*) ve manevi unsuruna (*dolus specialis*) ilişkin ayrıntılı analizi ve ayrıca, izlemiş olduğu son derece ihtiyatlı yargılama usulü çizgisi de, bir devlete yönelik soykırım iddialarının gelişigüzel ileri sürülemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia). Judgment. I.C.J. Reports 2015.

Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment. I.C.J. Reports 2007.

Case Concerning the Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium). Judgment. I.C.J. Reports 2002.

Case of Loizidou v. Turkey. Application No. 15318/ 89. Judgment. 18 Aralık 1996.

Corten, Olivier. "L'arrêt rendu par la CIJ dans l' Affaire du Crime de Génocide (*Bosnie-Herzégovine c. Serbie*): Vers un assouplissement des conditions permettant d'engager la responsabilité d'un Etat pour génocide." *AFDI* 53 (2007): 249-279.

Dupuy, Pierre-Marie. "Crime sans châtime ou mission accomplie?" *European University Institute Working Papers Law* 2007/09 (2007).

Gaeta, Paola. "On What Conditions can a State be Held Responsible for Genocide." *EJIL* 18, no. 4 (2007): 631-648.

Gattini, Andrea. "Breach of the Obligation to Prevent and Reparation Thereof in the ICJ's Genocide Judgment." *EJIL* 18, no. 4 (2007): 695-713.

Gill, Terry D. "The 'Genocide' Case: Reactions on the ICJ's Decision: *Bosnia and Herzegovina v. Serbia*." *Hague Justice Journal* 2 (2007): 43-47.

Island of Palmas Case (Netherlands, USA). 4 April 1928. Reports of International Arbitral Awards vol. II.

Jurisdictional Immunities of the State, Germany v. Italy, (Greece Intervening). Judgment. I.C.J. Reports, 2012.

Kontrova v. Slovakia. (App. No. 7510/04). Judgment of the ECHR of 31 May 2007.

Krajewski, Markus ve Christopher Singer. "Should Judges be Front-Runners? The ICJ, State Immunity and Protection of Fundamental Human Rights." *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 16 (2012): 1-34.

Kress, Claus. "The International Court of Justice and the Elements of the Crime of Genocide." *EJIL* 18, no. 4 (2007): 619-629.

Milanovic, Marko. "State Responsibility for Genocide: A Follow-Up." *EJIL* 18, no. 4 (2007): 669-694

Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits. Judgment. I.C.J., Reports, 1986.

Olçay, Osman. *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.

Opuz v. Turkey. (App. No. 33401/02). Judgment of the ECtHR of 9 June 2009.

Osman v. the United Kingdom. no. 87/1997/781/1083. Judgment of the ECtHR of 28 October 1998.

Perinçek v. Switzerland. no. 27510. Judgment of the ECtHR of 15 October 2015.

Prosecutor v. Blagojevic. Case No.IT-02-60-T. Trial Chamber Judgement. 17 Ocak 2005.

Prosecutor v. Krstic. Case No. IT-98-33-T. Judgement of the Int'l Crim. Trib. Former Yugo. Tr. Chamber. 2 Ağustos 2001.

Scherr, Daniel. "Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)." *New Zealand Yearbook of International Law* 10 (2012): 139-152.

Spinedi, Marina. "State Responsibility v. Individual Responsibility." *EJIL* 13, no. 4 (2002): 895-899.

Tomuschat, Christian. "Reparations in Cases of Genocide." *Journal of International Criminal Justice* 5 (2007): 905-912.